

»Les armées alliées d'Orient saluent avec enthousiasme le Conseil national yougo-slave d'Agram et Laybach ainsi que la nouvelle armée de terre et de mer yougo-slave qui pour le triomphe de la liberté et du droit vient de se ranger sous les étendards alliés.

Les alliés comptent que les troupes yougoslaves d'Agram et de Laybach vont entrer sans retard en relation étroite.

Avec le commandement allié à Belgrade cette liaison sera le symbole de l'union dans le sang contre l'ennemi commun de tous les Slaves délivrés de l'oppression des Habsbourgs

Franchet d'Esperey«

»Zagrebački primjerak« glasi pak ovako:

»General franchet desperey commandant en chef les armees alliees en orient a conseil national agram et laybach — les armees alliees d'orient saluent avec etendards alliees les alliees comptent qu les troupes jugoslaves d'agram et de lay-velle armee di terre et de mer jougoslav qui pour le triomphe de la liberte et du droit qui pour le triomphe de la liberte et du droit(!) vient de se ranget sous les etendards alliees les alliees comptent qu troupes jugoslaves d'agram et de laybach vont entrer sans retard en relation etroite avec le commandement alliee a belgrade cette liaison sera le le (!) symbole de l'union dans le sang contre l'ennemi commun de tous les slaves delivres de l'opression des habsbourgs-franchet d'esperey.<sup>4</sup> —«

Nije vjerojatno, da se u originalu brzojava nalaze tri odjelita pasusa, a ako ĩ postoje, malo je vjerojatno da postoje i točke između pojedinih rečenica. Kod Čulinovića su one pogrešno porazmještene. Posljednje dvije rečenice mogu glasiti samo ovako: ». . . les Alliés comptent que les troupes yougoslaves d'Agram et de Laybach vont entrer sans retard en relation étroite avec le commandement alliee à Belgrade. Cette liaison sera le symbole de l'union dans le sang contre l'ennemi commun de tous les Slaves délivrés de l'opression des Habsbourgs.«

*Bogdan Krizman*

STJEPAN PAVIČIĆ, PODRIJETLO HRVATSKIH I SRPSKIH NASELJA  
I GOVORA U SLAVONIJI.

Djela JAZU 47, Zagreb 1953.

Stjepan Pavičić je umirovljeni ravnatelj Druge klasične gimnazije u Zagrebu, a u Institutu za jezik Jugoslavenske akademije još uvijek aktivni suradnik na izradi njezina Rječnika. Od svojih mladih dana bavi se proučavanjem govora i naselja u Slavoniji te je napisao slijedeće rasprave: O govoru u Slavoniji do turskih ratova i velikih seoba u XVI. i XVII. stoljeću, Rad JAZU 222, 1920; Vukovska župa u razvitku svoga naselja od XIII. do XVIII. stoljeća I, »Hrvatska naselja« u izdanju JAZU, Zagreb 1940; Hrvatsko naselje u fruškogorskom području, Hrvatsko kolo XXIII, Zagreb 1942; Muslimani na području između Dunava, Drave, Save i Zrmanje u XVI. i XVII. stoljeću, u knjizi »Džamija u Zagrebu«, Zagreb 1943. Osim toga je

<sup>4</sup> Spisi Nar. vijeća SHS, Diplomatska prepiska (Drž. arhiv, Zagreb).

napisao u Hrvatskoj enciklopediji veći broj članaka, koji se odnose na naselja ne samo u Slavoniji nego i u drugim našim krajevima. Njegovo je najnovije djelo izdala Akademija 1953 pod naslovom »Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji.« Na to se djelo želimo ovdje osvrnuti.

Uvodne su piščeve riječi napisane kratko, jedva nešto više od jedne strane. Tu on napominje, da je, spremajući se za pisanje svoje radnje, proučio obilnu arhivsku građu i proputovao sve krajeve Slavonije te se uvjerio, da se »podaci, pokupljeni u narodu, gotovo potpuno slažu s arhivskom građom... i vijestima... iz XVI. i XVII. st.«, jer se po njegovu iskustvu u »selu pouzdano poznaje razvitak cijeloga naselja«. Pisac već ovdje ističe svoju osnovnu misao, koja će mu biti ideja vodilja kroz cijelo djelo: »Promjene u razvitku pojedinih glasova ne moraju izazvati samo čisto fiziološki razlozi,« nego ih mogu pokretati i spoljne sile, kao što su, na pr., miješanje različitih naselnih struja.« On obećaje, da će pokušati objasniti »neke pojave u našim govorima, naročito u onima, koji su se s vremenom razvili u Slavoniji... tražeći uzročnu vezu« između govornih pojava i razvitka naselja. Drugim riječima: naselje i govor su u uskoj vezi, s promjenom naselja dolazi do promjene u govoru, promjene u naseljima treba proučavati zajedno s promjenama u govorima, proučavanje promjena u govorima olakšava proučavanje promjena u naseljima i obratno.

Pisac je, međutim, prešutio ono, što bi historik i svaki znanstveni pisac morao napisati u uvodu ili predgovoru k svom djelu. Prirodno bi bilo, da je odmah u uvodu jasno kazao, tko je dosada sve pisao o naseljima i govorima u Slavoniji; koliko se on s tim pisanjem slaže, a koliko i zašto se ne slaže; u čemu se zapravo sastoji problematika, koju namjerava riješiti, a koja je dosada rješavana nepotpuno i loše. Sigurna je stvar, da je upravo Pavičić do sada najviše pisao o naselju i govoru u Slavoniji, kao što se vidi iz gore nabrojanih njegovih rasprava. On ih je trebao ne samo spomenuti u uvodu nego ujedno kazati, koji je odnos između ove njegove radnje i prije napisanih rasprava; da li je ovo sinteza njegovih ranije napisanih rasprava, ili korektura i nadopuna; da li se on s prvašnjim svojim mišljenjem slaže ili u čemu odstupa od njega; što zapravo znanost dobiva s njegovom najnovijom raspravom u odnosu prema pređašnjim raspravama. To je sve pisac bio dužan učiniti; ne samo zbog čitatelja nego i zbog sebe, da ne bi tkogod pomislio, da se u ovom djelu radi tek o prepričavanju onoga, što je pisac već davno objavio. Što je propustio učiniti, to mi nemamo namjere nadoknađivati. Jedino napominjemo, da po naravi same stvari ponavlja dosta toga, što je prije napisao, ali iznosi i mnogo novih stvari, što posve opravdava pisanje i tiskanje njegova najnovijeg djela.

Djelo je podijeljeno u poglavlja, a pojedina poglavlja dijele se dalje u točke: 1, 2, 3..., a ne u podnaslove, koji su samo istaknuti na kraju knjige u sadržaju. Već je to razlog, što razlaganja pisca nije lako pratiti, a još više, što u djelu katkad nema dobre unutarnje preglednosti, pa se neke stvari i po nekoliko puta ponavljaju. To čitatelja zamara, a ne olakšava mu razumijevanje.

Prvo poglavlje nosi naslov »Osnovna naselja i njihov govor«. Tu je pisac odlučio dati opći pregled naselja i govora ne samo u Slavoniji nego na cijelom prostoru od Drave i Dunava do mora, s time da u slijedećim poglavljima obradi naselja i govore u pojedinim krajevima Slavonije. To je poglavlje najvažnije, najzanimljivije i najmanje dokumentirano, pa ćemo se njime поближе pozabaviti. Iako je pisac u uvodu obećao, da ne će ulaziti u istraživanja s pradomovinom Slovjena i o prvim seobama

na jug«, on ipak odmah na slijedećim stranama — u prvom poglavlju — raspravlja o seobi Hrvata i Srba sa sjevera na jug, u današnju domovinu. On ne navodi, da o seobi Hrvata ima različitih mišljenja; koje od tih mišljenja on prihvaća ili možda ima vlastito mišljenje. Ako li već prihvaća jedno od različitih mišljenja, onda bi trebao kazati i razlog, zašto ga prihvaća. O tome seljenju ne daje on, kao što bismo očekivali, tek sumarni pregled nego ulazi u pojedinosti. Spominje prijelaze preko rijeka i stare ceste u jugozapadnoj Mađarskoj, kojima su Hrvati putovali sa sjevera prema jugu. Njegovo je pripovijedanje jednostavno, kao da se radi o srednjoškolskom povijesnom predavanju ili o povijesnom romanu, gdje je sve jasno i sigurno pa ne treba razlikovati sigurno od dvojbenoga, vjerojatno od nevjerojatnoga. Pa ipak, radi se samo o piščevu domišljanju, koje može biti i zanimljivo i duhovito, pa čak i vjerojatno i za znanost korisno, ali ono zahtijeva sasvim drugu formu prikazivanja, da ne zavede čitatelja u bludnju.

Pisac dakle počinje sa seobom Hrvata i Srba, a kasnije će pripovijedati o njihovom smještavanju u današnjoj domovini i o unutrašnjim migracijama tokom stoljeća. On dakle ide kronološkim redom, što se na prvi mah čini i sasvim naravno. Međutim, ono što je kod pučkih i školskih knjiga i nekih sintetičnih povijesnih prikaza naravno i razumljivo, kod povijesnih rasprava, pisanih analitičkim načinom, ne će biti dopušteno. Historik, kao i drugi znanstveni istraživači, mora ići od poznatoga k nepoznatome, od sigurnoga k nesigurnom, od jasnoga i opće prihvaćenog k nejasnom i spornom, od svijetla u mrak. Naše je mišljenje, da je tako trebao postupiti i pisac raspravljajući o govorima i naseljima u Slavoniji. Kao početak raspravljanja mogao je pisac uzeti XVIII. st., jer iz toga vremena postoji obilje povijesnih izvora, na temelju kojih se može dobro rekonstruirati stanje naselja i govora u Slavoniji. Zatim se mogao spustiti u XVII. i XVI. st., u doba turskoga vladanja. Iz toga su vremena dokumenti manje brojni, manje jasni i manje sigurni, pa ih je trebalo među sobom isporučiti i podržati svestranom znanstvenoj kritici, a onda istom upotrebiti. Arhivska je građa Srednjega vijeka ponajviše objavljena i zato pristupačna, ali i tako oskudna, da se iz nje može malo što sigurno zaključiti u pogledu naselja i govora. To je prava tamna šuma, u koju je trebalo ući sa sigurne, svijetlom obasjane čistine. Spustiti se odmah, direktno u takvu šumu, znači izvrgavati se pogibli utanja i tapkanja po mraku, iz kojega nije više lako izaći na čistinu. A to je upravo učinio pisac.

O seobi Hrvata i Srba on, naime, tvrdi ovo: Iz pradomovine od Karpata sele tri slovanske struje: zapadna, srednja i istočna. Zapadna ili panonsko-podravska struja, prešavši Dunav, zahvaća područje između oba kraka Dunava, spušta se preko Blatnog jezera na srednji i donji tok Drave, a na zapadu ulazi u Alpe i po njima se širi dalje na jug, prelazi Dravu, naseljuje dravsko-savsko međurječje, Pokuplje, Istru, sjeverno Primorje i sjeverne otoke sve do Zadra. Na području ove struje osnovana je Koceljeva slavenska država. Kasnije su Mađari potisnuli odavle Hrvate prema jugu, gdje su njihova naselja postala time gušća i jača. Kakav je odnos ove zapadne, odn. hrvatske struje bio prema Slovencima, pisac ne kaže. Srednja ili savsko-dinarska struja »spustila se svom snagom svojom preko prvog dunavskog kraka na Dravu«, držeći se »starih cesta, koje su vezivale jedno i drugo Podunavlje s Podravinom, a koje su prolazile krajevima, gdje će kasnije nastati mjesta Kapošvar, Pečuh i Mohač«. Prema tome, ta je struja za razliku od zapadne, koja se protezala u širinu, išla više u dubinu, jer je obuhvaćala uzani prostor od Blatnog jezera do južnoga dunavskog kraka. Ona je na tom uskom prostoru krenula svom svojom

snagom dalje na jug, prešla je Dravu »na starim prelazima ili brodovima između sastavaka te vode s Dunavom i ušća Mure«, prodirala sve dalje i dalje prema jugu, prešla dravsko-savsko međurječje te obuhvatila sav prostor od donje Drine preko porječja Bosne, Vrbasa, Sane, Neretve sve do Promine, Biokova, Velebita i mora. Već na putu od sjevera prema jugu, na cestama oko Kapošvara, Dombovara i Pečuha, zapadna i srednja struja izmiješano su se pomicala prema Dravi. Obje su se još više izmiješale kasnije na prostoru od Drave do mora. Treća je struja došla sa sjevera, idući s lijeve strane Tise, prešla Dunav i zauzela područje rijeka Morave, Pive, Zete, Morače i Drima. Srednja i istočna struja izmiješale su se samo na jugu.

*O smještavanju hrvatskih naselja u dravsko-savskom međurječju* govori Pavičić ovako: Ovalo su najprije, u ranom Srednjem vijeku, doselila manja slovjenska plemena, ali su ta naselja ostala bez veće važnosti, jer su ili ubrzo odavde odselila, ili su u svojoj manjoj česti nestala u kasnijem stanovništvu. Velika slovjenska seoba, koja je ovamo dovela veće množine naroda, izvršena je koncem VI. ili na početku VII. st., i ona je tada dala tome području osnovna naselja. U te je krajeve doselila najprije čista srednja struja, zatim izmiješana srednja i zapadna i konačno čista zapadna struja. Pripadnici zapadne struje, kao što je i razumljivo iz rečenoga, bili su jači na zapadu, a pripadnici srednje struje na istoku.

Tako eto Pavičić pripovijeda o trima strujama, o njihovoj seljenju i rasprostranjenju u tri grupe, a da uopće i ne pokušava iznijeti razloge, koji su ga naveli na takvo pripovijedanje. Svakako je to neobično od radnje, koja bi se imala smatrati znanstvenom. Običan čitalac mora nužno zaključiti, da je sve piščevo pripovijedanje jednostavno domišljanje. To više, što pisac, govoreći na nekoliko strana o seobi Hrvata, nigdje ne spominje Avara, iako su oni u to doba bili u najjužoj vezi s Hrvatima. Pa ipak, pisac, očito pod utjecajem povijesne literature, mislio je na Avare i njihove hringove između Dunava i Tise, kad je seobu Hrvata i Srba tako prikazao, kao da obilaze avarske hringove, prvi zapadno od Dunava, a drugi istočno od Tise. Čini nam se, da pisac nije smio njihovu seobu prikazati izolirano već u sklopu s drugim seobama i krupnim povijesnim događajima.

Pavičićevo se pripovijedanje o potankostima iz seobe Hrvata ne može prihvatiti, jer nije fundirano ni na suvremenim ni na kasnijim dokumentima, i jer su moguća i drugačija nagađanja. Međutim, sama ideja o dvije hrvatske seobene struje i jednoj srpskoj nije nova, nego se donekle poklapa s mišljenjem historikâ o dvostrukoj seobi Hrvata ili o dva sloja doseljenih Hrvata. Ti su historici tvrdili, da već u seobi Hrvata svakako postoji neko dvojestvo, zbog kojega su kasnije stvorene dvije hrvatske državne zajednice, jedna na jugu, druga na sjeveru, odnosno, još kasnije dvije banovine, dva sabora, dva grba, dvije zastave, dva imena: Hrvatska i Slavonija. Pavičić svoje mišljenje o dvije struje ili grupe osniva na činjenici, koju će on istom kasnije iznijeti, a ta je, da su Hrvati vrlo davno bili u jezičnom pogledu podijeljeni u dvije grupe: u čakavce ikavce i kajkavce ekavce.

*O povezanosti između naselja i govora* Pavičić pripovijeda dalje: Postoji govorna podloga podravske, savsko-dinarske i moravsko-zetske struje. Sve te tri struje ili grupe imale su u pradomovini na sjeveru vrlo sličan govor, koji se razlikovao tek u nekim pojedinostima. Podloga rječnika bila im je gotovo jedna. U oblicima nije bilo među njima razlike ili su one bile malene. Čini se, da su već ondje stvarane različite zamjene za zamjenicu čisto, i to »što« u istočnoj struji i istočnom dijelu srednje struje, »ča« u zapadnom dijelu srednje struje, a »kaj« u zapadnoj struji. U ka-

snijem razvitku pokazuju te struje razliku i u pojedinim glasovima. Istočna se i zapadna struja među sobom više razlikuju, a istočna i srednja te zapadna i srednja manje. Istočna i zapadna struja stvorile su zajedničku zamjenu za stari ě, i to -e, a srednja je napravila vlastitu zamjenu, tj. -i. Tako su na zapadu nastali zapadni ekavci, na istoku istočni ekavci, a u sredini među njima ikavci. Zamjene staroga ě bile su vezane na pojedine struje još na sjeveru, dok su one bile zbijene na manjem prostoru, ali je trebalo proći nešto vremena, da novi izgovor dođe do potpunog izražaja i da bude zabilježen u latinskim ispravama.

Dok Rešetar drži, da su i štokavci i čakavci od ě napravili -i, -e i -je; Belić, da su štokavci od ě stvorili -e i -je, a čakavcima bliži štokavci poprimili su od njih s vremenom -i; Ivšić, da je ě mogao reflektirati u štokavskom narječju u -e, -ie i -i, ali da je ikavski govor gdje gdje nastao i od jekavskoga, Pavičić tvrdi, da su od staroga ě nastale najprije samo zamjene -e i -i, a istom kasnije u XIV. st., i -je, jer prije toga vremena nema sačuvanih spomenika, pisanih ijekavskim govorom.

Pavičić tvrdi i ovo: na čistom i jednovitom području zapadne ili istočne struje odn. grupe od ě nastalo -e više se ne mijenja, kao što se ne mijenja ni od ě nastalo -i na području srednje, savsko-dinarske grupe, ukoliko je to područje čisto i jednovito, a nije izmiješano različitim grupama i govorima. Na takvom se području ne osjeća nikakav psihološki razlog za mijenjanje tih novih glasova. Međutim, na miješanom zemljištu javljaju se od XIV. st. do danas nove zamjene položaja staroga glasa ě: u dugim slogovima -ije, u kratkima -je. Takva je zamjena u to doba zahvatila područje gornje i srednje Drine, gornje i srednje Neretve i lijeve strane donjega toka te rijeke, gdje su se izmiješale srednja i istočna struja. Drugačije su se zamjene dogodile na sjeveru, u području Sava—Drava, gdje su se miješale zapadna i srednja grupa: u kraju Vuka—Bosut—Sava—Dilj u dugim je slogovima prevladalo -i, u kratkima -je (dite, djeca), u Baranji u dugim slogovima -i, u kratkima -e (dite, deteta), između Zagrebačke gore i Ivančice u dugim slogovima -ije, u kratkima -e (dijete, deteta). I t. d.

Po piščevu mišljenju, ovo drugo, kasnije zamjenjivanje staroga ě može biti unutrašnje i vanjsko. U prvom slučaju, od već stvorenoga -i stvarani su na temelju fiziologijskog zakona novi glasovi. U drugom slučaju -i se mijenja u -e ili -je zbog vanjskih razloga: ako su u miješanom kraju ikavci mnogo slabiji od ekavaca, onda će se sasvim pretočiti u ekavce, a ako li su tek nešto slabiji, pretopit će se samo djelomično. Pisac spominje još i druge razloge i načine, kako se u miješanim krajevima jedan govor gubi, a drugi prevladava ili se stvara treći.

Slažemo se s piscem, da se u naseljima s miješanim govorima slabiji govor gubi i prevladava jači. To se danas događa pred našim očima, a toga je moralo biti i u prošlosti. Miješanjem Germana, Romana i Kelta u Italiji, Francuskoj i Engleskoj stvoreni su tokom stoljeća današnji evropski jezici. Česi, Slovaci, Nijemci i Mađari u Slavoniji pohrvatili su se u svim onim selima, gdje su bili u manjini, bez ikakva pritiska odozgo, iz jednostavne prirodne potrebe. Ljudi jednoga sela pa čak i kraja nužno osjećaju, da treba da se među sobom sporazumijevaju jednim načinom i govorom. Što se ljudi više sastaju na jednom mjestu, i što je drugačije društveni život više razvijen, to će i prije doći do izjednačenja u govoru. Međutim, socijalno-psihološki razlozi zahtijevaju, da se u govoru prilagođuje ne samo manjina većini nego i većina manjini. Tako su Hrvati u selima s narodnim manjinama svoj jezik znatno pojednostavnili, da bi ga mogli naučiti i govoriti doseljeni stranci, izgubili su

karakterističnu boju glasa, zaboravili aoriste i imperfekte te veliko nekad bogatstvo dobrih narodnih riječi. A Hrvati ikavci i ekavci prihvaćaju ijekavicu prihvaćaju je i danas samo napola.

S nekim se piščevim tvrdnjama ne možemo složiti. Ne namjeravamo ih opširno pobijati, jer ne raspolažemo s velikim prostorom. Osvrnut ćemo se na njih sasvim ukratko.

Pisac tvrdi, da su Hrvati zapadne i srednje struje bili među sobom izmiješani već u doba seobe i u doba smještavanja u novoj domovini, pa su se zato izmiješali i njihovi govori, jedni se gubili, drugi prevladavali i stvarali treći.

Pisac nije dokazao ni postojanje jezičnih razlika u to doba ni međusobno miješanje različnih govora. Govorne su razlike vjerojatno nastale zato, što su se pojedine narodne skupine razile na velikom prostoru i počele živjeti odvojeno, a miješanje govora moglo je doći istom kasnije.

Pisac dalje tvrdi, da je velika slovjenska seoba koncem VI. ili na početku VII. st. dala zemljištu između Dunava, Drave, Save i Ilove osnovna naselja, iz kojih su izašli govori, koji će se ovdje govoriti dalje od toga vremena, a koji se ovdje govore donekle i danas. Najstariji mršavi dokumenti o ikavskom govoru u Slavoniji iz kasnoga Srednjega vijeka ne mogu nam jamčiti, kojim su smjerom ikavci, odnosno pripadnici srednje struje selili sa sjevera iz pradomovine na jug, kao ni to, da su se nastanili u Slavoniji odmah na početku VII. stoljeća. Prevelik je to vremenski razmak — od nekoliko stoljeća, u kojima se moglo mnogo toga dogoditi, a da o tome nema sačuvanih dokumenata, osobito u tamnom VIII. stoljeću! Vjerojatno je, da su od IX. st. dalje kroz Srednji vijek, kadgod je bila za to prilika, vršene migracije Hrvata iz kršnog i gorovitog juga prema plodnom ravnom sjeveru, a zbog lakše prehrane, dok je sigurno, da su one vršene u Novom vijeku, kroz posljednjih nekoliko stoljeća. Tako je Slavonija s vremenom postala najgušće naseljen hrvatski kraj, u kojem su se razni govori doticali i isprepletali. Pavičić je imao namjeru objasniti ih savezno s govornim prilikama u drugim našim krajevima.

Pisac dobro i uvjerljivo obrazlaže, kako je u zaleđu Dubrovnika i Boke ikavica pomalo iščezavala i konačno iščezla, a prevladala ijekavica. Nama se, međutim, ne čini dosta sigurno, da je ijekavica nastala istom u XIV. stoljeću. Ona je mogla nastati i prije negoli je spominju dokumenti, jer je nastala u zabačenom planinskom kraju, u koji je pismenost došla kasnije. Isto tako ne čini nam se dosta uvjerljivo tvrđenje, da je ijekavica nastala zbog miješanja ikavice i ekavice. Radije prihvaćamo mišljenje Rešetara, Belića i dr., da su je i Hrvati i Srbi stvorili direktno od č i kasnije raznijeli na sve strane, na jug prema moru te daleko na zapad i sjever tražeći plodnija naselja ili bježeći pred Turcima ili ih prateći na njihovim velikim osvajanjima. Dalje nam se čini, da je vrlo malo istočnih ekavaca prihvatilo ijekavicu. Ijekavica nije sve do nedavno lako prodirala ni u čisto ikavsko selo, ako je to selo bilo dosta veliko ili u vezi s drugim ikavskim selima. Što se u najnovije vrijeme područje ikavice sve više sužuje u korist ijekavice, kao i područje kajkavskog narječja u korist štokavštine, tome je razlog činjenica, da su štokavština i ijekavština ušle u hrvatski književni jezik, da ljudi mnogo čitaju, sela su na različite načine povezana s gradom, gdje među mnogim doseljenicima prevladava književni govor. Samo u zabačenijim i zaostalijim selima ostaju ljudi jednog sela i danas kod svoga govora i svih njegovih lokalnih osobina rugajući se još uvijek govornim osobinama ljudi u susjednim selima. Ako je utjecaj ijekavice i ekavice na ikavska na-

selja otprilike jednako jak, ikavci će se radije odlučiti za ekavicu, jer ju je lakše izgovarati. To se već osjeća i u Požeštini, a u krajevima dalje prema istoku ekavština sve više prevladuje.

Ne možemo prihvatiti ni Pavičićevo mišljenje, da je ikavsko-jekavski govor (dite, djeteta) u kraju Vuka—Bosut—Sava—Dilj nastao miješanjem ikavaca i ekavaca. Taj govor nije mogao nastati zbog tobožnje veze sa zapadnim ekavcima, jer u zapadnom Dilju i dalje prema zapadu žive čisti ikavci. Na sjeveru u Podravini postoji ijekavsko-ekavski govor, navodno zbog veza ikavaca i zapadnih ekavaca, a ne ikavsko-jekavski govor. Ima li razloga držati, da je taj ikavsko-jekavski govor nastao zbog veze s istočnim ekavcima? Danas vidimo, da ikavci u istočnoj Slavoniji prelaze u ekavce, a ne u ikavo-jekavce. Područje ikavsko-jekavskoga govora obuhvatalo je nekada osim rečenoga dijela Slavonije još i sjevernu Bosnu, odakle su stanovnici na koncu XVII. st. doselili u požeško polje. To su naselja Sesevete, Grabarje, Jakšići, Golobrci i t.d. Pavičić ih krivo na karti bilježi kao ijekavce. Na tako velikom području u južnoj Slavoniji i sjevernoj Bosni nije po našem mišljenju mogao nastati govor miješanjem dvaju govora nego je vjerojatno davno nastao direktno iz ē na temelju fizioloških razloga. Taj ikavsko-jekavski govor jest razlog onoj prividnoj zbrci kod zapisivanja mjernih imena u Srednjem pa čak i Novom vijeku. Narod je, na pr., od davnine govorio Djedina Rika, kao što kaže i danas, a pisari su zapisivali Dedina Reka i Dedina Rika, jer u svom kajkavskom ili uopće nehrvatskom uhu nisu razabirali »j«.

Potanje opise pojedinih manjih područja Slavonije dao je Pavičić u slijedećim poglavljima: Područje između Dunava i Save, Područje oko donjega Biđa i zapadnoga kraka Bosutova, Područje između Vuke i donje Drave, Područje oko Valpova, Miholjca, Područje oko Podgorača, Našica, Motičine i Orahovice, Područje oko Mikleuša, Voćina, Slatine, Vaške i Virovitice, Područje oko Daruvara, Pakraca i Novske, Područje oko Crnika, Požege, Kutjeva, Pleternice i Vrbove, Područje oko Broda, Đakova, Kopenja, Babine Grede i Županje. Takva podjela Slavonije možda i nije loša, ali ju je pisac svakako morao u uvodu opravdati. Priznajemo, da je posao oko podjele većeg područja u manja uvijek težak. Geografi najradije dijele po rijekama i gorama, ali široki narodni slojevi obično toga ne prihvaćaju nego se radije drže razdiobe po imenima većih naselja. Tako će Pačani u Požegi reći, da su »od Ruševe«, a u Zagrebu, da su »od Požege«. Prema tome izrazi: Povučje, Poorljavlje, Popakarje itd. tuđi su uhu naroda, koji ih ne će nikada prihvatiti kao nazive: Posavina, Podravina i Podunavlje. Malo je teško shvatiti, kako Daruvar i Novska, Vrbova i Kutjevo idu zajedno. Različite administrativne podjele iz davne ili novije prošlosti ne bi smjele zavesti; etnografska je podjela ipak najstalnija i zato najbolja.

Opširni povijesni prikazi pojedinih manjih područja, pa čak i pojedinih sela, ne će zacijelo osvojiti velik broj čitalaca uopće, ali će pobuditi zanimanje znanstvenih krugova i upravo onoga svijeta, o kojega se prošlosti radi. Naš je narod u Slavoniji svoje povijesne tradicije znao uvijek i svagdje čuvati i predavati novim naraštajima, pa se nadamo, da će Pavičićevu knjigu rado prihvatiti. Ona je uostalom i napisana tako, da će je i manje školovani ljudi moći lako čitati. A oni, koji se tek školuju, dobit će s tom knjigom dobro pomagalo za upoznavanje užeg zavičaja i poticaj, da obrade još i ono, što ovdje nije uopće obrađeno ili je obrađeno nepotpuno.

Iako Pavičićevi potanki opisi pojedinih manjih područja Slavonije zadivljuju zbog mnoštva podataka, uspješnog povezivanja različitih podataka, smjelog ulaženja u

jedne probleme i opreznog izbjegavanja drugih problema, ima i u tom njegovu radu nedostataka, koji se ne mogu previdjeti.

Izvore i literaturu pisac ne citira pažljivo, kao da mu do njih nije stalo i kao da ne želi, da ga tko kontrolira. Tako na str. 253. u bilješki 551 citira »Drž. arh. 1719.«, a malo zatim u bilješki 552. »Nadbisk. arhiv 1730.«. Što to znači? O kojem se državnom i nadbiskupskom arhivu radi? Vjerojatno o državnom i nadbiskupskom arhivu u Zagrebu. To je svakako trebalo spomenuti. Međutim, to nije dosta. Trebalo je također navesti skupinu ili zbirku, iz koje su uzeti podaci. Za čitatelja nije dosta znati, čak nije ni važno, o kojoj se godini radi, jer je arhiv podijeljen na skupine ili zbirke, a ne po godinama. Možda se radi o zbirci »Conscriptiones decimarum et nonarum« ili možda o zbirci »Urbarialia et Conscriptiones«? Međutim, svaka od tih zbirki ima veći broj fascikula. Iz kojega su fascikula uzeti podaci? Kad bi pisac češće citirao Državni arhiv, onda bismo mogli pomisliti, da se zbirka i fascikul označuje malo naprijed. No tek se u bilješki 477 navodi, i to opet jednako »Drž. arh. 1724.« Iz te bilješke opet ne znamo ništa. U bilješki 466 se kaže samo »Drž. arh.« i ništa više. Bilješka 353 glasi »Drž. arh. 150, 1, 2.«, a bilješka 354 »Drž. arh. fasc. 139.« Dakle saznajemo za broj fascikula, ali ne znamo, u kojoj se zbirci nalazi, pa nam to ništa ne pomaže. Listajući knjigu dalje i dalje prema početnim stranama vidimo, da se više puta citiraju brojevi fascikula, ali ne vidimo, o kojoj se arhivskoj zbirci radi. Za podatke iz Nadb. arhiva ili nema nikakve pobliže oznake, ili se samo kaže »Sinch 1730«. To bi moglo značiti, da su podaci uzeti iz protokola kanonske vizitacije arhidiakonata Svetačja (Since) iz g. 1730. Čini nam se smiješno, da moramo poučavati, kako se imaju citirati arhivi i literatura u Akademijinu izdanju! Međutim, imajući bolno iskustvo sa studentima, koji dolaze u čitaonicu Državnog arhiva pa se pozivaju na povijesna djela s lošim citiranjem podataka iz arhivalija Državnog arhiva u Zagrebu, smatramo za korisno i nužno upozoriti na te doista krupne nedostatke Pavičićeve knjige.

Iz svega gore rečenoga mora se zaključiti, da nije moguće ustanoviti, kako se i koliko pisac služio arhivskom gradom. A to je očito šteta i za tako marljivi Pavičićev rad i za daljnji sličan rad na povijesti Slavonije. Nama se čini, da pisac nije iskoristio u Državnom arhivu u Zagrebu pohranjene arhivalije Požeške, Virovitičke i Srijemske županije, a u Nadb. arhivu u Zagrebu Acta Decimalia. U svim tim arhivskim skupinama ima mnoštvo podataka o stanovništvu Slavonije u XVIII. i XIX. stoljeću.

Neobično je, kad pisac kaže o kutjevačkoj okolici: »Postoji popis sa toga područja iz 1773«, a ne kaže, gdje se nalazi, i tko ga je objavio. Nama je poznato, da se nalazi u Državnom arhivu u Zagrebu u zbirci Ecclesiastica Societas Iesu Požega i u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu u zbirci Ecclesiastica Vlastelinstvo Kutjevo. Dalje znamo, da je taj popis tiskan u »Hrvatskoj prošlosti« (Zagreb 1942) svez. 2—3. Ima dakle primjera, iz kojih se vidi, da je pisac prešutio literaturu, kojom se služio. Da li namjerno ili nenamjerno, teško je reći. A kad se već služi literaturom, onda je citira prekratko. Na pr. na str. 235: »Starine 30—87«. To su Starine JAZU, »30« je valjda broj sveska, »—« znači »do«. A šta je onda 87? Valjda strana, a ne svezak. Možda je to tiskarska pogreška. Međutim, pisac vrlo često citira časopis, a ne i pisca i naslov njegove radnje. Tako na str. 218: »Katol. list 605—608« (nema godine), a malo zatim »Katol. list 1907, 665—668«, na str. 220: »Starine 19, 72«, »Starine 26, 134«, i t. d.



Sve što smo dosad nabrojali, dokazuje, da pisac ne poznaje povijesne metodologije ili za nju ne haje. Međutim, ima u Pavičićevoj knjizi stvarnih pogrešaka. Mi ćemo spomenuti samo neke od njih, jer nam nije moguće kontrolirati potanko cijelu knjigu, a to za ovu recenziju nije ni potrebno.

Na str. 205 i dalje piše Pavičić o Hrvatima starosjediocima u okolici Pakraca. Svoje mišljenje temelji na izvještajima bečke komore iz 1702, koje je objavio Smičičlas u »Dvjestogodišnjici oslobođenja Slavonije« II (Zagreb 1891). On te izvještaje uzima pod gotov groš, iako u njima ima dosta pogrešaka, nastalih krivnjom pisara i izdavača. O tome smo se mogli uvjeriti boraveći u onome kraju četiri godine i isporučujući izvještaje bečke komore s drugim suvremenim izvještajima. Po svemu se čini, da Hrvati pakračkoga kraja nisu starosjedioci nego doseljenici iz Bosne, odakle su došli na koncu XVII. st. a možda i prije. Na str. 219 spominje pisac, da su Hrvati iz Skenderovaca naselili Bukovčane, Čaglić i Matijašević selo. Ne tako, nego su oduvijek u Skenderovcima samo Šurlakovići, u Bukovčanima Adžijevići i Stokići, samo što su prije pripadali jednom seoskom hataru, a kasnije se razdvojili. Subocka i Trnjaci (pogrešno Verniachy) su nekada činili jedan seoski hatar, ali tako, da su u Trnjacima stanovali Matijaševići, uz ruševine stare srednjovjekovne crkve sv. Đurđa. Zato su se Trnjaci također zvali Matijašević selo ili Đurđevac. Kasnije, po nalogu Vojne krajine, stanovnici Trnjaka preselili su k cesti u Čaglić, onamo prenijeli i crkvu sv. Đurđa, pa se tako hatar Trnjaka sjedinio s čaglićkim hatarom. U Čagliću su oduvijek bili Sinjakovići, po kojima se hrvatski dio Čaglića zvao neko vrijeme Sinjakovića selo. Još i danas se dio čaglićkog hatara zove Trnjaci i Đurđevac. Evo, to je istina o hrvatskim naseljima u čaglićkom kraju!

Iz činjenice, da je (str. 224) Bijela Stijena u XVIII. st. zapisana koji puta kao »Bila Stina«, ne slijedi, da je njezino hrvatsko stanovništvo ovdje bilo isprva ikavsko, a kasnije postalo jekavsko. Bijela Stijena je u isto vrijeme zapisivana i kao Bela Stena, ovisilo je to dakle o kraju popisivača. Nama se čini vjerojatnije, da su tamošnji Hrvati donijeli jekavicu sa sobom iz Bosne.

Pisac tvrdi, da su Turci konačno osvojili Požeštinu u jeseni 1537, kad su potukli Kacijanerovu vojsku kod Gorjana. Međutim je istina, da je taj kraj konačno pao pod Turke 25. siječnja 1537, kad je osvojena Požega, dok su sela zauzeta već u jeseni 1536. Nije dakle istina, što pisac i drugi tvrde, da su Turci osvojili Požegu 1536.

Na str. 236 spominje pisac turske »demokratske ideje«, kojima su predobili za sebe seljačko kmetско stanovništvo. Iako bi se tako nešto moglo zaključiti iz izvještaja zagrebačkog biskupa Šimuna, čini nam se mnogo vjerojatnije, da su i seljaci i plemići bili demoralizirani zbog teških političkih i obrambenih prilika, pa su spasavali glavu, kako su najbolje znali i mogli, što je dovelo do islamizacije znatnog dijela slavonskih Hrvata. Ipak je previše tvrditi, kako je vjerojatno, da su (str. 238) »novi požeški mnogobrojni muslimani dali i najveći postotak stanovništva gradskom naselju u Čazmi, Moslavini, Bršljanici, Zdencima... Pakracu, Sirču i Kraljevoj Velikoj«.

Ne stoji, što pisac tvrdi na str. 242, da su Srbi iz Breznice, Bzenice i Koprivnice čuvali u doba turskog vladanja pleterničku tvrđavu.

Ne stoji, da Hrvati sesvetačke i jakšičke okolice govore jekavskim (zapravo ije-kavskim) govorom, nego je istina, da govore ikavsko-jekavskim govorom baš kao i svijet u Ruševi i dalje prema istoku. Razlika je samo u tome, što sesvetačko-jakšički kraj govori novim naglaskom, a Ruševa starim. Novim se naglaskom govori i u Dje-dinoj Riki, kao i Sesvetama, jer su jedni i drugi stanovnici došli iz Bosne. Ne stoji,

što tvrdi pisac, da su Djedinu Riku naselili starinci iz okolice, jer bi u tom slučaju bili ili čisti ikavci kao Buk ili bi govorili starim naglaskom kao Ruševa. Pavičić se često, osobito kod opisa požeškoga kraja u srednjem i novom vijeku, oslanja na mjesne nazive (toponomastika). Pozivajući se na iskustvo u svom rodnom kraju i svoja istraživanja kroz trideset godina ne možemo dosta naglasiti, kako je zapisivanje mjesnih imena pa čak i obiteljskih prezimena nesigurna stvar. Prema tome, istraživač povijesti govora mora biti vrlo oprezan. Često puta ne smije vjerovati ni popisima mjesta iz prošlog stoljeća pa čak na današnjima, već mora isporođivati različne popise s današnjim nazivima u samim naseljima.

Pisac daje u toku rasprave i posebno u zaglavku (zaključcima) statističke podatke o broju stanovnika po narodnosti, odnosno vjeri. Po njegovu računanju većinu stanovnika u Slavoniji činili su za vrijeme turske vlasti muslimani, i to starosjedinci Hrvati, koji su odmah na početku turskog vladanja napustili katoličku vjeru i prešli na islam. Potkraj turske vlade bilo ih je u cijeloj Slavoniji 115.000. Stanovali su uglavnom u gradovima i većim naseljima kao gospodujući sloj, vojnici, trgovci i obrtnici, a kao seljaci jedino u Požeštini. Nakon pada turske vlasti preselili su se u Bosnu, pa je tako Slavonija izgubila većinu svoga starosjedilačkog stanovništva. Hrvata katolika starosjedilaca bilo je u svemu oko 70.000 potkraj turskog vladanja, što znači otprilike trećinu stanovništva u Slavoniji. Veći broj ih je bio u gradu Požegi, inače su kao raja živjeli u selima uglavnom od Iloka i Nijemaca do Moslavine, Cernika i Gradiške. Srba je u isto doba bilo oko 30.000, a nastanili su se kao doseljenici u istočnom Srijemu uz nešto starijih stanovnika i u zapadnoj Slavoniji oko Pakraca i Voćina. 2000 Mađara bilo je naseljeno između Vuke i Drave kod Osijeka. Podaci o stanovništvu potkraj turske vlade u Slavoniji dosta su točni i pouzdani, jer imamo sačuvane različne statističke izvještaje, koji se dadu među sobom isporođivati. Međutim, raniji su statistički podaci nesigurni, često puta očito pretjerani, pa ih je pisac iznio možda više kao svoje domišljanje nego kao pouzdane brojke.

Šteta je, što nam pisac nije dao statističke podatke o stanovnicima u formi tabela, i to ne samo za doba turskog vladanja nego također za XVIII., XIX. i XX. stoljeća. Rezultat svega piščeva istraživanja trebao je po našem mišljenju biti: stanje starosjedilaca Hrvata u Slavoniji danas, gdje ih još ima i koliko. Pisac je napisao, da novi hrvatski i srpski stanovnici potječu iz različitih hrvatskih i srpskih krajeva. Bilo bi poželjno znati, koliko je koji kraj dao svoje čeljadi Slavoniji, kakav je omjer došljaka prema starosjediocima.

Pavičić je, istina, postavio sebi zadaću, da opiše hrvatska i srpska naselja u Slavoniji. Međutim, barem usput mogao je reći nešto i o narodnim manjinama, koje su ovdje jake, ali su ponajviše pohrvaćene ili su na putu prema spontanom, prirodnom, neprislilnom prinarođivanju. Te su manjine izvršile i još uvijek vrše utjecaj na jezik Hrvata, kao što smo napomenuli. Prinarođeni pripadnici slavonskih narodnih manjina imali su velik utjecaj u privrednom, kulturnom i javnom životu zemlje.

Pisac je priložio svom djelu i nekoliko karata, koje zorno predočuju stanje govora u Slavoniji kroz stoljeća. Krupniju smo pogrešku na karti već spomenuli u vezi s tekstom u radnji. Ima i manjih crtačkih pogrešaka.

Dajući na koncu opću ocjenu Pavičićeve knjige rado ističemo, da je on najvećom marljivošću kroz godine i godine sabrao u raznim arhivima i knjigama veliko mnoštvo povijesnih podataka o naseljima i govorima u svim krajevima, gdje žive Hrvati, a napose o naseljima i govorima u Slavoniji. On je te podatke dosta dobro

sredio i među sobom povezao. Njegov prikaz Slavonije u doba turskoga gospodstva i u posljednjih dvjestopedeset godina, pisan na temelju pouzdanih povijesnih izvora, u najvećoj je mjeri točan i zato dobar prilog našoj historiografiji. Pisac je trebao i ostati kod Novog vijeka. Upuštati se u prikazivanje ranog i kasnog Srednjeg vijeka značilo je dati se na posao, za koji pisac nema potpune i prave stručne spreme. U cijeloj knjizi se zapaža nepoznavanje povijesne metodologije, a osobito u prikazivanju starijih povijesnih razdoblja. Pišćeve su kombinacije često puta ne samo premalo osnovane nego prelaze u jednostavno maštanje. A kada su ponešto i osnovane, onda ih ne zna postaviti i čvršće povezati. Njegove su kombinacije koji puta takve, kao da se osnivaju na načelu: Ako se nešto moglo dogoditi, onda se i dogodilo. Takvog se načela može držati pisac povijesnog romana, ali nikada historik i pravnik. Njihovo je načelo: Ako se nešto samo moglo dogoditi, iz toga još ne slijedi, da se i dogodilo; to treba tek dokazati. Pavičićevu knjigu možemo dakle čitati i s velikom koristi, ali je moramo i znati čitati, tj. moramo je čitati oprezno, pogotovu, kad se radi o starijim razdobljima.

*Josip Buturac*

IVO FRANO JUKIĆ,  
PUTOPISI I ISTORISKO-ETNOGRAFSKI RADOVI.

Izdanje »Svjetlosti«, Sarajevo 1953 (izašlo 1954).

Dugo se očekivala zbirka najznačajnijih Jukićevih radova, iz koje bi i šira javnost upoznala na izvoru njegovo djelo. Tu prazninu popunilo je ovo izdanje, u koje su ušli svi znatniji od dosada objavljenih njegovih radova iz oblasti književnosti, historije, geografije i drugih, kojima se za života pisac bavio. Može se pretpostaviti da se po arhivima nalaze još neki nepoznati ili nedovršeni radovi, koje Jukić nije imao sreću da za vrijeme kratkotrajnoga djelovanja preda javnosti. Njihovo objavljivanje duguju nam historičari, koji se bave Jukićevom zanimljivom ličnošću. I po izboru radova i po njihovu sadržaju ova zbirka ima više prigodan karakter, jer tekstovi nisu priređeni kritički, t. j. popraćeni bilješkama, koje bi čitaocu — od kojih će možda neki tek ovom prilikom doći prvi put u dodir s građom iz bosanske historije, geografije i t. d. — upozorile na neke krive činjenice i sudove i na nove tekovine nauke u tom pogledu. Pored šest putopisa pisanih pretežno na putovanjima po Bosni, u knjizi su još objavljeni »Povjest i zemljopis Bosne«, više zanimljivih članaka s različitom tematikom iz tri broja Jukićeva »Bosanskog prijatelja« i nekih drugih časopisa. Na kraju je donesen izbor njegovih pisama, koji — iako nepotpun — čini cjelinu s ostalim njegovim radovima i na zanimljiv i neposredan način pomaže pri dubljem objašnjavanju nekih događaja iz njegova života. Premda za javnost ne bi bila od znatnijeg interesa i ona pisma, koja su do danas ostala nepoznata, ipak se njihov nedostatak osjeća čim se naiđe na neke nedovoljno i neubjedljivo obrađene dijelove njegove biografije. Ovako heterogen sastav čini zbirku čitaocu, koji Jukiću prilazi s literarnim ili bilo kojim drugim određenim interesom, manje pristupačnom, ali je njena pojava ipak popunila prazninu iz novije bosanske kulturne i političke historije, koju su i zainteresirani stručnjaci poznavali više po historijskim obradama nego po malobrojnim i rasutim vrelima.

H I S T O R I J S K I  
Z B O R N I K

GODINA VIII.

1955

BROJ 1—4

---

N A K L A D A »Š K O L S K A K N J I G A« / Z A G R E B

Redakcioni odbor

*OLEG MANDIĆ*  
*JAKŠA RAVLIĆ*  
*JAROSLAV ŠIDAK*

Glavni i odgovorni urednik

*JAROSLAV ŠIDAK*

IZDAJE  
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE  
ZAGREB